

KOMENSKÝ: JAZYK JE SYSTÉM Možná filozofická východiska Giorgio Cadorini

Tento příspěvek se pokouší o vysvětlení filozofických pojmů, které lze předpokládat za „strukturalistickým“ přístupem Komenského k jazykovědě. I. Bacon; II. Styčné body s lingvistikou 20. století; III. Kusánský a Campanella; IV. Systém a cíl; V. Chomsky; VI. Předchozí jazykovědci; VII. Caramuel z Lobkovic; IIX. Proč zanedbali Komenského jazykovědce?; IX. Předchozí filozofové; X. Komenského odkaz.

I

Když Jan Patočka poukazuje na filozofické 17. století jako na věk racionalizace vztahů člověka k přírodě, ke společnosti i k sobě samému, umísťuje Jana Amose Komenského do soudobého filozofického vývoje.

„Východisko této cesty [k racionalizaci] je středověké nazírání, kde člověk mnohem méně koná a řídí, než je sám řízen a utvářen. Posledním cílem této cesty je potom zcela autonomní člověk. (...) Důležitou etapou je zde pojetí, kdy člověk je sice ještě zařazen do celkového kosmického plánu, který není jeho dílem, ale kdy jeho úkol [...je] aktivně plněné poslání, [...které] je člověku právě určen[o] ve světovém celku. Viděli jsme, že na oboru přírodovědném stojí na tomto stanovisku Bacon z Verulamu. v jiném oboru, v oblasti výchovy a vzdělání, na něm stojí v době své zralosti náš J. A. Komenský.“¹

Poukaz na racionalizaci pedagogiky umožňuje vyhnout se hlavní námitce zastánců středověkosti Komenského, že se neúčastnil soudobého hledání metody, protože jeho dílo postrádá matematickou přírodovědu.

Podstatný je ovšem rozdíl v náboženském založení obou myslitelů: co se týče Bacona, „o jeho víře v Boha lze poměrně oprávněně pochybovat“,² kdežto Komenský byl biskupem Jednoty bratrské. z toho vyplývá, že anglický filozof hledá místo člověka v jeho fyzickém okolí a moravský

1 Jan Patočka: „Základní filozofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“. V: J. Kopecký, J. Patočka, J. Kyrášek: *Jan Amos Komenský. Nástín života a díla*. Praha 1957, s. 98. Přetisk: Jan Patočka: *Jan Amos Komenský. Gesammelte Schriften zur Comeniusforschung*. Bochum 1981.

2 Egon Bondy: *Poznámky k dějinám filosofie*. Praha 1991–1996, sv. 6., s. 28.

jazykovědec pátrá po jeho mravním poslání ve stvoření. Následně jde jednomu o metodu pro účinné poznání, druhému o metodu pro nápravu lidstva.

Jinak řečeno, Bacon shledává příčinu soudobé krize v mylných znalostech člověka a na ně odpovídá důvěrou v podnikavost jednotlivce (viz indukční metoda), v souladu s nastupující anglickou buržoasií. Naopak Komenský se obává lidské slabosti před zjevenou pravdou a usiluje o kolektivní odpověď podpořenou pravdivým vzděláním, v duchu rovnostářských pokusů Jednoty bratrské.

Avšak Komenský přijímá některé Baconovy zásady.

„(...) se mu [Č. Stehlík, v: *Česká mysl*, XIX (1923)] daří průkaz řady shod mezi Předchůdcem vševědy a Novum organum, resp. De augmentis, z nichž nejdůležitější zdají se nám tyto: 1. myšlenka provést inventář všeho dosavadního vědění (...); 2. myšlenka přehledky, kritické revise všeho dosavadního vědění (...); 3. myšlenka, že metoda je jako nástroj, mnohonásobně zvyšují sílu ducha (...); 4. myšlenka, že přirozenost věcí nutno převést na základní prvky podobně jako jazyk na stavbu z hlásek (i když tato myšlenka je rozšířena i jinde, vyskytuje se např. ve formě méně pregnantní v Cusanově *Compendium*); 5. myšlenka, že metodu zjištění přírodních pravd ji inductio, i když pansofie se jí nemůže spokojit.“³

K těmto myšlenkovým shodám bychom připočetli ještě: 6. překonaní převahy autority ve vědě.

„(...) v rámci náboženského dogmatismu tehdejší doba o ontologii věděla své, (...) jaksi se automaticky soudilo, že Komenský se nemůže odchýlit od oficiálního dogmatického výkladu světa. Ale výroky Komenského zdravého rozumu pronikly do jeho děl jiných, pedagogických i jazykovědných, do spontánních projevů. Zde se objevují postoje filozofické, kritické, nedogmatické.“⁴

Tyto shody však ještě nedokazují, že by Komenský uvedené zásady přijal přímo anebo pouze od Bacona. Body 1 a 2 jsou i u Tommasa Campanelly. Původcem myšlenky by mohl být též univerzalismus Mikuláše

3 Jan Patočka: „Bacon Verulamský a Komenského didaktika“. V: Patočka 1981, s. 47; přetisk původního článku v: *Pedagogika*, 6 (1956), č. 2. Též v: *Komenologické studie I*.

4 Jan Šabršula: „Studie od Montaigne ke Komenskému“. V: *Acta facultatis philosophicae. Historica*. 4 (1996), s. 19. Viz též: Jan Patočka: „Cusanus a Komenský“. V: Patočka 1981, s. 35–36; přetisk původního článku v: *Pedagogika*, 4 (1954), č. 7.

z Kusy,⁵ kterého jsme už viděli uvedeného pod bodem 4 a mohl ovlivnit též bod 6.⁶

Čistě Baconův vliv lze přisuzovat bodu 3, i když důraz, který kladla Jednota bratrská na řád a spořádanost,⁷ mu jistě připravil cestu. Co se týče obsahu žádoucí metody, však upozorňujeme na to, že myšlenka o přednosti indukce v přírodních vědách je již Aristotelova.⁸ Bacon ji zdokonalil tím, že požadoval, aby výsledek indukce potvrdil experiment pod dohledem rozumu.⁹

Synkretická metoda Komenského, podle níž není-li možno poznat něco přímo, je možno usuzovat na to z jiných jevů podobných, na druhé straně umožňovala zpracování poznatků o přírodě a člověku i poznatků z Písma a postulovala harmonické veškerenstvo sestavené podle společných zásad, jako v pojetí Campanellově.¹⁰ Jestliže v té době bádání o přírodě vyhovovala nejvíc Baconova představa, pro vědecké poznání o člověku byla plodnější koncepce Campanellova, která umožnila Komenskému vyvinout „strukturalistický“ přístup.

//

Vzhledem k tomu, že „(...) skutečné vystižení zákonů výchovného procesu, si Komenský vůbec klásti nemohl, poněvadž pro to nebyly v jeho době předpoklady“,¹¹ zaměříme svou pozornost na obor, ve kterém jeho doba vědecký postup už umožnila: na jazykovědu, a ověříme si tam jeho snahu o novou vědu. V příspěvku *Komenský a morfém*¹² jsme uvedli několik rysů, ve kterých se moravský jazykovědec shoduje s lingvistikou 20. století.

Jsou to: A> jazyk je systém B> uspořádaný po „syntagmatické a paradigmatické ose“. Prvky toho systému lze C> „komutovat“, ale každý

v rámci jeho jisté Č> „distribuce“. v něm lze D> monémy roztřídit mezi morfémy, lexémy, syntémy a funkční morfémy. Ď> Jazyk se ve vnímatelném světě jeví jako kontinuum E> s více úrovněmi členění. Genealogickou příbuznost lze dokládat „srovnáním morfologických paradigmat“. Jazyky patří k různým Ě> „typům“ podle slovtvorných postupů; F> „analytičnost“ a „syntetičnost“ se odrážejí též ve vyjádření mluvnických kategorií. Větu, jejímž G> jádrem je sloveso, tvoříme na základě naší H> „competence“ a případně pomocí CH> „transformačních pravidel“, která vycházejí z I> „hloubkové struktury“ a utvářejí její konečnou podobu v rámci J> „performance“. Poznání K> všeobecné mluvnice, společné všem jazykům, je možné.

Hojnost uvozovek by měla uvést ztotožnění teorií Komenského s těmi dnešními na správnou míru. Pouze pro téma v bodě D lze najít detailní rozbor v uvedeném příspěvku.

Na přítomnost bodů A, Ď a typologických otázek u Komenského poukázal též Jan Šabršula.¹³ Ale námětem tohoto článku není popis jazykovědných postojů slavného Moravana, nýbrž jejich filozofický původ. Proto se v následujících odstavcích pokusíme o odhalení možných návazností na současné i předchozí filozofické názory.

///

Poukázali jsme již na vliv Mikuláše z Kusy. Stálo by za to si teď položit otázku, zda nemohl právě on přivést Komenského k pojetí systematickosti jazyka, jaké se nachází například v následující definici:

„Jazyk (ve významu ‚řeč‘), je soustavou slov, která znamenají věci a předkládají je myslí a jsou nebo mají být navzájem provázána podle určitého řádu.

V jazyce či řeči jsou souběžně přítomné tři složky. Za prvé věci, které se mají oznámit. Za druhé myslí, které si něco oznamují navzájem. Za třetí slova, provázána navzájem podle jistého kritéria, která jsou způsobilá k tomu, aby znamenala něco zřetelně pomocí členění, a která už něco znamenají na základě vzájemného souhlasu.“¹⁴

5 Kopecký, Patočka, Kyrášek, cit. d., s. 44–45.

6 Bondy *Poznámky*, sv. 4., s. 238.

7 Kopecký, Patočka, Kyrášek, cit. d., s. 43.

8 Bondy *Poznámky*, sv. 3., s. 88.

9 Bondy *Poznámky*, sv. 6., s. 28.

10 Kopecký, Patočka, Kyrášek, cit. d., s. 45.

11 Jan Patočka: „Komenský a hlavní filozofické myšlenky 17. století“. V: Patočka 1981, s. 75; přetisk původního článku v: *Vesmír*, 35 (1956), č. 10.

12 Giorgio Cadorini: „Komenský a morfém“. V: *Varia VI. Materiály zo VI. kolokvia mladých jazykovedcov. Modra-Plesok 29. 11.–1. 12. 1996*. Bratislava 1997. Bod Ď se uvádí poprvé zde.

13 Šabršula 1996 a Jan Šabršula: „La linguistique dans les écrits latins de Comenius“. V: *Listy filologické*, 115 (1992), Supplementum I..

14 „Lingua, cum pro sermone sumitur, est verborum res significanum, & menti presentantium, certâ ratione contextorum, aut contextendorum, apparatus. Tria igitur in lingua, seu sermone, concurrunt. Primo, res significanda. Secundo mentes, mutuo sibi aliquid significantes. Tertio, verba, articulatione distinctâ dis-

Vliv Kusánského lze vidět v opakujícím se čísle tři, v souladu se zásadou, že se mají ve věcech hledat stopy trojjednotnosti jako nejvyššího výrazu shody protiv v absolutnu.¹⁵ Další dva pojmy německého kardinála, které lze najít v citaci, jsou „souvztažnost věcí“ a „harmonie“, podle kterých věci jsou mezi sebou provázané.

Vlastně právě tyto dva pojmy mohly vyústit do systematického pohledu na stvoření:

„Rozumět věcem jednotlivě (...) je cosi zlomkovitého; ale rozumět souladu věcí a společným vztahům všeho ke všemu, to teprv je něco, co vnáší v mysl jasné a po všem se rozlévající světlo.“ (Pampédie)¹⁶

Toto členění světa je stejnorodé s členěním jazyka i mysli:

„(...) ukazují na to (...) pak, aby oči, skrz to členění, které si tady zvykají pozorovat v jazyce, byly otevřeny zároveň k tomu členění, které též patří strukturám všech lidských záležitostí a myšlenek (...)“¹⁷

Oba pojmy, s velkým důrazem na soulad a provázanost věcí, nacházíme též v pojetí Tommasa Campanelly. Jeho zásadu, že se každá věc vztahuje na všechny ostatní, ale nejdříve na sebe samu,¹⁸ nám připomíná následující definice:

„Avšak slova tedy nabývají trojí ohled – k věcem, k mysli, k sobě samým. k věcem, vzhledem k tomu, že znamenají věci, aby vyjádřila správně, co musí; k mysli, vzhledem k tomu, že pro mysl něco znamenají, aby znamenala na základě vzájemného souhlasu právě ono a ne něco jině-

tincte aliquid significare apta, & ex mutuo consensu jam significantia, certâ ratione inter se contexta.“ Johannes Amos Comenius: „Novissima lingvarum methodus“. II, §1 a 2. V: Id.: *Opera didactica omnia*, tomus I, pars II. Praegae 1957; přetisk původního vydání: Amsterdam, 1657. *Methodus* byla nejdříve vydána samostatně v Lešně roku 1648. Český překlad: H. Businské, J. Červenky a VI. T. Miškovské v: Jan Ámos Komenský: *Vybrané spisy*, sv. III. Praha 1964. Ale zde naše překlady.

- 15 Ján Kvačala: „Prispevky k spoznaniu Komenského učnosti a vzdelanosti“. V: *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského (Acta Comeniana)*, 10 (1927), s. 19–21. Patočka *Cusanus*, s. 35. Dagmar Čapková: *Myslitelsko-vychovatel'ský odkaz Jana Amose Komenského*. Praha 1987, s. 29.
- 16 Uvedeno podle: Čapková 1987, s. 15.
- 17 „(...) hoc innuo (...) etiam ut per illam articulationem, quam spectare in sermone hic assuescent, oculi simul aperiantur in articulationem, quae pariter in omnium rerum, cogitationumque humanarum, structuris obtinet: (...)“ Johannes Amos Comenius: „De lexico januali Latino-Germanico“. V: Id.: *Opera didactica omnia*, tomus I, pars II. Praegae 1957, sloupec 457. *De lexico* je postfací slovníku vydaného v Lešně znova tištěného ve Frankfurtu v roce 1656.
- 18 AA. VV: *Enciclopedia Garzanti di filosofia* (...). Milano 1981, s. 120.

ho; k sobě samým, vzhledem k tomu, že jim připadá spojit se mezi sebou podle některých určitých zákonů.“¹⁹

Trojici vztahů k věcem, mysli a slovům lze pokládat za projev Campanellovy prvotní trojice moc, rozum, láska²⁰ v rámci sdělovacího postupu. Také Kusánský mluví o tvaru, látce a poutu. U něj však pouto je láskou, která svazuje ostatní dva prvky, kdežto u Komenského toto vzájemné přitahování spojuje mezi sebou jednotlivé členy množiny „slova“. Proto se nám zdá výstižnější Campanellův pojem, kde se nejedná o třech složkách, nýbrž o zásadách, které mohou působit nejenom vzájemně, ale i navenek.

IV

Co se týče Komenského „strukturalismu“, není bez významu, že lze najít mnoho styčných bodů s lingvistickým pojetím Martinetovým²¹ – André Martinet je právě představitelem zralého funkcionalismu. Jestliže pak nahradíme výraz *funkce* příbuzným *cílem*, uvidíme, že se právě zachování aristotelovské teleologie, která dosud bránila v bádání přírodovědném, jeví jako klad Komenského jazykovědné soustavy.

Teleologický přístup dokládá například následující citát:

„Jako cíle jazyka jsme viděli ty, (...) aby byly věci představeny myslím prostřednictvím slov (§1.4.). A co se týče všech věcí, které jsou na světě (§15.), aby se přenášely podoby jich všech od mysli k mysli (§7.8.9.10.) a tím se šířilo mezi lidmi poznání věcí. (§12.)“²²

V evropské jazykovědě se pojem systém objevil na přelomu 1. a 2. století n. l., ale přestože se s ním už při konkrétních rozborech zachází, v té době ještě nikdo nedal najevo, že by se toho byl vědom. Totéž platí

- 19 „At verba tandem trinum recipiunt respectum, ad res, ad mentem, ad seipsa. Ad res, quatenus res significant, ut recte exprimant quod debent: ad mentem, quatenus menti significant, ut ex mutuo consensu id, non aliud significant: ad seipsa, quatenus certis quibusdam legibus inter se socianda veniunt.“ Comenius *Methodus*, II, §13..
- 20 Possanza, senno, amore.
- 21 Viz Cadorini 1997.
- 22 „Linguae fines vidimus (...) ut verborum ministerio res praesententur mentibus (§1.4.) Et quidem res omnes, quas mundus habet (§15.) ad transferendum omnium illarum imagines a mente in mentem (§7.8.9.10) eoque propagandum inter homines scientiam rerum (§12.)“ Comenius *Methodus*, IX, §4.

pro Indii, kde v 5. století n. l. působil pozoruhodný jazykovědec Pánini.²³

V příručkách dějin lingvistiky se jako první, kdo otevřeně prohlásil, že jazyk je systém, běžně uvádí Ferdinand de Saussure. Na základě citovaného výroku „Jazyk (...) je soustavou slov (...)“ bychom měli přiznat prvenství Janu Ámosi Komenskému.

V

Je pozoruhodné, že Komenského teorie lze alespoň v pěti místech srovnat s Chomského generativismem:

a> existuje všeobecná mluvnice, společná všem lidským jazykům, b> která v nás sídlí ve stavu možnosti v podobě *competence* našeho idiomu a je uskutečněná v podobě *performance* v našich jazykových projevech. c> Ty projevy odrážejí povrchovou strukturu daného idiomu, č> která je výsledkem uplatnění předváděcích – též transformačních – pravidel d> v hloubkové struktuře. e> Tvarosloví a skladba nejsou oddělené, ale patří společně do morfosyntaxe.

„Jestli někdo pozná základní myšlenku celého jazyka, se všemi rysy jejího složení, bude moci nalézt metodu, jak učit i vyučovat všechny jazyky.“²⁴

Bod a> je spíše axiomem, neboť ho nikdo ještě vědecky nedokázal. U Komenského se bezpochyby shoduje s univerzalismem a rovnostářstvím, které hlásali Hus a Chelčický, v tom smyslu, že předpokládá stejné schopnosti pro všechny lidi.

Ale u velkého Moravana lze předpokládat ještě dva důvody pro uznání této zásady: za první souhlasí s Písmem, za druhé odpovídá nazírání na svět jako na všeobecně harmonický projev a přirozený odraz absolutna. Tento názor byl v 17. století celkem běžný, ale není nadbytečné zde připomenout jména Mikuláše z Kusy a Tommasa Campanelly.

Zejména Campanella zapadá do našeho myšlenkového sledu, protože se zdá, že se jeho učení o vesmíru složeném z různých vrstev, utvářených podle omezeného počtu opakujících se základních vzorů – božích

23 S. Aurox: *Histoire des idées linguistiques. I La naissance des métalangages. En Orient et en Occident.* Bruxelles-Liège [1989], s. 203, 204.

24 „Si quis linguae totius noverit ideam, cum omnibus ad eam constituendam essentialibus requisitis, is invenire poterit omnium linguarum, docendarum et discendarum, methodum.“ Iohannes Amos Comenius: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica. pars V.: Panglottia.* Praga 1966, III, §1.

idejí,²⁵ odráží (spíše než Kusánského soustava vzestupná) v Komenského pojetí rozvrstveného jazyka, kde se přechází mezi úrovněmi pomocí určitého počtu opakujících se předváděcích zásad. Právě předpoklad, že vzory všech věcí jsou boží ideje, zaručuje, že je lze poznat všude, i u jazykových jevů.

Například se všechny prvky jazyka vyskytují jako jednoduché, složené a stažené. O skladbě čteme u Komenského že:

„Základem věty je podmět se slovesem ve tvaru určitém. A zde, jestliže se tážeme či odpovídáme na jednu věc o jednom tématu, je to věta jednoduchá, jestliže na víc věcí o více tématech otevřeně, složená, jestliže skrytě, stažená.“²⁶

Více jednoduchých vět lze pomocí předváděcích pravidel převést na jednu složenou či staženou. Též složenou větu měníme na staženou.

Stažení připomíná nejvíce ze všech předváděcích úkonů Chomského transformace. Ale připomíná také, alespoň v názvu, Kusánského kontrakci – postup, s jehož pomocí se z Boha vyvíjí svět. v té době se podobné pojetí objevuje i u kabalisty Izáka Lurij,²⁷ ale jeho přímý vliv na Komenského nelze doložit, přes jeho zájem o kabalou.

VI

Moravský jazykovědec převzal učení o větném stažení od Nizozemce Gerharda Johanna Vossia, autora více než dvanáctsetstránkového díla *De arte grammatica libr. septem*, Amsterdam 1635, jež sám uvádí jako hlavní zdroj svého mluvnického výkladu.²⁸ Avšak je původní v tom, že se stažení týče, jako všeobecný jev, spolu se složením a stavem jednoduchým, všech jazykových prvků od fonénu až po souvětí.

Jedná se tedy o další článek ve vývojové řadě moderní jazykovědy Scaliger – de la Ramée – Sánchez de las Brozas – Vossius – Campanel-

25 Kopecký, Patočka, Kyrášek, cit. d., s. 116.

26 „Fundamentum sententiae est nominativus cum verbo finito: ubi si unum de uno interrogatur aut respondetur, sententia simplex est; si plura de pluribus aperte, composita; si occulte, contracta.“ *Januae linguarum novissimae clavis. Grammatica Latino-vermacula.* Příloha k: Comenius *Methodus*, sloupce 303–456, v§672.

27 Bondy *Poznámky*, sv. 4., s. 238.

28 „Annotationes super grammaticam novam ianualem. Generalia“, §7. V: Comenius *Januae clavis.* O Vossiovi: G. A. Padley: *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700. I. The Latin Tradition.* Cambridge – London – New York – Melbourne 1976.

la, kterou G. A. Padley takto charakterizuje: „Ono hnutí spočívá v rostoucím sklonu uplatňovat v mluvnickém rozboru rozum, upřednostnit jeho uplatnění na úrovni soustavotvorného jazykového podkladu (langue) před úrovní řeči (parole) a pod detaily úsu hledat rozumovou osnovu složek *ratio a causae*.“²⁹

Tento proud v jazykovědě začíná kolem roku 1540, přibližně dvacet let před narozením Francise Bacona a Galilea Galileie. První jádro hloubkové struktury je však už v Aristotelově pojetí jazykových struktur jako symbolů pojmů v mysli. Scholastik Tomáš z Erfurtu z toho vyvodil, že se syntax uplatňuje na dvou úrovních: podle smyslu a podle intelektu.³⁰ Na to navázali Sánchez de las Brozas a Vossius.

Další otázkou, kterou se tento proud badatelů zabýval, byla metoda. Její možnosti zdůrazňuje zvláště de la Ramée, který značně ovlivňoval německé protestantské univerzity. Komenského učitel v Herbornu, Alsted,³¹ vycházel právě z jeho teorie, ale ne v jazykovědě, nýbrž v encyklopedismu (který byl společný též Baconovi).

To platí i pro dílo velkého Moravana. v jeho mluvnicích nepostřehněme stopy francouzského logika. Silný je spíš vliv jazykovědců, kteří rozvíjeli protiklad povrchová/hloubková struktura, především Vossia.

Není bez zajímavosti uvést, že se výklad stažení jako předváděcího pravidla srovnatelného s postupy jazykovědného generativismu úplně shoduje se závěry, ke kterým došel G. A. Padley. Ten dokazuje, že se Noam Chomsky mýlil, když označil lingvisty z Port-Royalu za své předchůdce a že by právě spíš Komenskému patřila taková role.

Padley sice neznal *Januae clavis*,³² ale cituje z *Via lucis*: „...všichni lidé mají vrozené zásady trojího druhu, které odpovídají potřebám všech druhů činnosti, [zejména] poznání, chtění a vykonání. Každému člověku jsou vrozena pravidla poznání, kterým se říká Společné Poznatky, a podněty přání, které nazýváme Společné Pudy, a mechanismy, aby se dělalo

29 „The movement consists of a growing tendency to apply reason to grammatical analysis, to apply it at the level of the underlying linguistic system (langue) rather than at the level of discourse (parole), and to seek beneath the details of usage the reasoned framework of ratio and causae.“ Padley 1976, s. 257–258.

30 Secundum sensum, secundum intellectum. Padley 1976, s. 104–105.

31 G. A. Padley: *Grammatical theory in Western Europe 1500–1700. II. Trends in vernacular grammar I*. Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1985, s. 248.

32 Viz Padley 1985, s. 348.

všechno, kterým by se dalo říkat Společné Schopnosti (...) Dosud filozofové mluvili pouze o Společných Poznatcích.“³³

Z poslední věty se dozvídáme, v čem je toto pojetí nové a v čem zároveň předchází Chomského: společné pudy a schopnosti vysvětlují pravidly řízenou tvořivost člověka. A uvedení dva jazykovědci jsou právě příznační pro svůj zájem o schopnosti člověka tvořit výroky „správné“ podle měřítek jazykové soustavy, kdežto většinová tradice se zabývá rozbořením již přednesených promluv. Americký lingvista o tom výslovně píše, pro Komenského, jakožto učitele jazyků to lze přirozeně předpokládat.

VII

Jak bylo právě naznačeno, G. A. Padley neznal *Januae clavis* a to mělo svůj dopad na jeho shrnutí dějin teoretické jazykovědy. Podle něj v řadě Scaliger – de la Ramée – Sánchez de las Brozas – Vossius – Campanella by následoval přímo Jan Caramuel z Lobkovic³⁴ a za ním lingvisté z Port-Royalu.

Ti kladli důraz na všeobecnou mluvnicí pro všechny jazyky, ale jejich představa nenašla pokračování „(...) v Anglii před vydáním Brightlandovy mluvnice roku 1711, ba ani v Německu do pozdního 18. století, a když její vliv začal působit, její výklad už se nepodával podle původní podoby.“³⁵ Předtím by se v Anglii sklon k rozboru všeobecné mluvnice projevil jen u Johna Wilkinse a u ostatních empiristů, zastánců umělých jazyků.

Pojetí jazykovědy jako bádání o všeobecné mluvnicí, společné všem jazykům, sahá až do 12. století.³⁶ v roce 1606 Alsted vymyslel ter-

33 Johannes Amos Comenius: *Via lucis, vestigata & vestiganda, h. e. rationalis disquisitio, quibus modis intellectualis animorum lux, sapientia, per omnes omnium hominum mentes & gentes... spargi possit*. Amsterdam 1668, s. 6. I. vydání 1642. Rukopis tohoto díla byl v oběhu v Anglii za Komenského pobytu let 1641–42. Citace podle anglického překladu v: Padley 1976, s. 236.

34 Juan Caramuel y Lobkowitz: *Caramuelis praecursor logicus, complectens grammaticem audacem, cuius parte sunt tres, methodica, metrica, critica*. Frankfurt 1654.

35 „(...) in England before the publication of Brightland's grammar in 1711, nor in Germany until late in the eighteenth century, and by the time its influence began to be felt it was no longer being presented in its original form.“ Padley 1976, s. 223.

36 C. Thurot: *Extraits de divers manuscrits latins pour servir a l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge*. Paris 1869, s. 126–127. O tom Padley 1976, s. 223.

mín a následně ho uvedl do své encyklopedie.³⁷ v jazykovědě se pak tato myšlenka objevuje u Campanelly, na kterého navazuje Caramuel.

Mezi jejich díly však, alespoň časově, najdeme *Januae clavis*, ne náhodou od Alstedova studenta: „Dělení kapitol není takové, jaké bývá uspořádání u těch, kteří píšou mluvnici pouze latinskou (anebo jiného jazyka): oni (například) vykládají jednotlivá skloňování a časování po jednotlivých kapitolách. Nám, protože jsme brali jazyky na vědomí dohromady (a pak nemá kterýkoli z nich 5 skloňování či 4 časování), se zdálo vhodné uplatnit takové dělení látky, aby kterýkoli jazyk měl co říci pod kteroukoli kapitolou.“³⁸

Caramuel pravděpodobně znal Komenského dílo. Padley uvádí jeho ztotožnění přičestí přítomného se vztažnou větou – *amans = qui amat* – jako důkaz vědomosti o povrchové a hloubkové struktuře. z něj by měly čerpat mluvnice z Port-Royalu. Podobný přístup by se před ním našel až v 5. století n. l. u římského gramatika Prisciana.³⁹

Těž u Komenského najdeme zmíněný výklad i příklad, avšak s bohatším doprovodem: „V každém složeném slovu, v každém přičestí, v každém přídavném jménu, když ho bereme samo o sobě, je stažená věta. Co pak je *armi-ger*, ne-li *arma gerens*? Co *com-ponere*, ne-li *cum aliis ponere*? Co *amans*, ne-li *qui amat*? Co *bona*, ne-li *res bonae*? atd.“⁴⁰

Caramuel vydal svou mluvnici šestnáct let po *Januae clavis*. Byl rovněž českého původu a žil v Českých zemích v pobělohorském období; byl také biskupem, ale cisterciáckým. Snad to může být důvod, proč moravského kolegu neuvedl.

Z našeho hlediska není důležité, kdo pojem „stažení“ vymyslel první, ale že Caramuelovo využití tohoto pojmu bylo důležitější. Vzácné v Komen-

37 J. H. Alsted: *Encyclopedia universalis*. Herbronn 1630. L. G. Kelly: *Twenty-five Centuries of Language Teaching*. Rowley, Mass. 1969, s. 352, 354. Padley 1976, s. 216.

38 „Capitulum divisio non talis est, qualem instituere solent, qui Latinam solum grammaticam (vel aliam) scribunt: singulas (exempli gratia) declinationes, et coniugationes, singulis capitibus pertractando. Nobis quia ad linguas communiter respectus fuit, (nec autem quaelibet declinationes 5, aut coniugationes 4 habent) tali materiarum partitione uti visum fuit, ut sub quolibet capite, quaelibet lingua, quod dicat habeat.“ Comenius *Annotationes. Generalia*, §8.

39 Padley 1976, p. 183.

40 „Contracta phrasis est in omni voce composita, omnique participio, omnique adnomine solitarie posito. Qui enim est *armi-ger*, nisi *arma gerens*? quid *com-ponere*, nisi *cum aliis ponere*? quid *amans*, nisi, *qui amat*? quid *bona*, nisi *res bonae*? etc.“ Comenius *Januae clavis*, §80.

ského přístupu je, že se neomezuje na úzkou jazykovědnou problematiku – celé jazykovědné dílo je vnořené v rozvinutý filozofický rámec.

V tom připomíná tedy spíše filozofy de la Ramée a Campanellu, kteří však patrně postrádali širokou jazykovou zkušenost, na rozdíl od Komenského vícejazyčnosti. Právě jeho široký filozofický záběr a četné jazykové poznatky nasbírané především za jeho vyhnanství mu umožnily úplně nový pohled na jazyk, i když většinu pojmů čerpal z předchozích filozofických a jazykovědných děl.

Tak bohaté dílo dalo podnět dalším evropským jazykovědcům. Nejvíce se to pouze jako zastávka na cestě od Vossia ke Caramuelovi a dál k Port-Royalu, ale i jako chybějící článek ve vývojové řadě mezi Vossiem (lépe než Port-Royalem) a mluvnice, které později vyšly v Anglii a v Německu.

Nejlepším dokladem všeobecné platnosti Komenského teorie a zdařilosti jeho výzkumů je právě skutečnost, že z něj čerpal několik mluvnic národních jazyků. Na ně patrně nepůsobil žádný nepravotní výklad teorie z Port-Royalu – jak se domníval Padley, nýbrž Komenského učení o stažení (občas i složení).

II X

Z předchozí kapitoly by vyplývalo, že Komenského pojetí jazyka fungovalo jako společný základ různých následovníckých proudů v Evropě. Avšak nelze si to tak vykládat. Nikdo ze současníků nebyl schopný pochopit celkový záběr jeho myšlenky.

On sám, jak vyplývá i z citace v §VII a z *Methodus*, XV, §42, si byl vědom své novosti a – což je ironií jeho záliby v prorocích – předpověděl svůj neúspěch: „Ale příliš jsme se vzdálili od obecných názorů: tato obnova je nepřijemná, nebo dokonce podezřelá – nebude přijata snadno.“⁴¹

Snad kvůli těmto obavám nevyložil svoje pojetí jednoznačně. v jeho díle se nachází úmyslně trojvrstvý mluvnický výklad: žádnou novotu nenacházíme v jádru slavné učebnice *Juana linguarum*,⁴² postupně se míra novosti zvyšuje v mluvnici *Januae calvis* až k poznámkám *Annotationes*, které obsahují nejodvážnější pojmy.⁴³

41 „Sed nimis recessum est a receptis: novatio haec ingrata est, aut etiam suspecta, non admittetur facile.“ Comenius *Annotationes. Conclusio*, sl. 445.

42 Na příklad: „Janua linguarum reserata“. V: Comenius 1957, sv. I., část I.

43 Viz Cadorini 1997.

Docela přirozeně se pro tento postup naskýtá přirovnání s dělením členů Jednoty bratrské do tří skupin podle stupňů znalosti věrouky a odpovídající životní správy. v obou případech lze předpokládat, že šlo částečně o sebeobranu a částečně o iniciační stupňování poznatků.

Na tomto místě máme příležitost si všimnout nedostatku našeho příspěvku, který postrádá právě rozbor vlivu tradice mluvnických spisů o češtině od samého Jana Husa po dalšího biskupa Jednoty bratrské Jana Blahoslava a dále. Víme, že jsme ztratili bohaté Komenského dílo v češtině, ale jeho zájem o národní idiomy lze určitě připsat jazykové kultuře oblasti původu.

Trojvrstvý mluvnický výklad sice dodatečně znesnadnil šíření Komenského názoru, ale sám nestačí k vysvětlení neúspěchu, který hraničí se zapomenutím celého obnovitelského náboje.

O Baconovi Bondy píše: „(...) kolem roku 1500 by byl zapadl mezi podobně orientovanými a podobně bezradnými filosofy, nanejvýš by svou impulsivností oživil uvadající occamismus. Po r. 1600 přišel však do doby, která jeho iniciativu dokázala už pochopit jinak, a v krátké budoucnosti si od něho myslitelé brali to iniciativní a jaksi vůbec neviděli to konzervativní. Měl tedy vlastně svým způsobem, víc štěstí než rozumu.“⁴⁴

Pro Komenského naopak platí, že byl správný člověk ve špatné době, a ještě víc, ve špatném oboru. Školství je konzervativní prostředí, o kterém ještě dnes lze říci:

„Dobře vím, že každá obnova je podezřelá a pro ty, kteří rádi užívají obvyklých postupů, nepřijemná. A protože zvyky předcházejí v přirozené jevy, je obnova poněkud cítit násilím a přináší častěji větší škodu nežli užitek. A tyto úvahy byly i důvodem, proč jsem dlouho a mnoho sám v sobě zápolil s tím, zdali je vskutku oprávněné, aby si byl někdo tolik jist, že se musí přes obavy před všeobecným odporem opovážit ohrazovat se proti postupům tolik starodávným, i když křivě nabytým, a nahradit je lepšími, které poznal.“⁴⁵

44 Bondy *Poznámky*, sv. 6., s. 33.

45 „Omnem novationem esse suspectam, iis qvi consuetis lubentes utuntur ingratis; et quia consuetudo in naturam quasi abit, violentum quid redolentem, saepiusque plus damni quam utilitatis afferentem, non ignoro. Quae et causa fuit, ut diu multumque mecum ipse luctarer, ane quemquam tam confidentem esse ius fasque sit, ut tam inveteratis, licet prave inolitís, citra universalis contradictionis metum obsistere, iisque meliora quae novit substituere, audere debeat.“ Comenius *Annotationes. Generalia*, §4.

Z jiného hlediska lze u Bacona vysvětlit úspěch právě přítomností některých konzervativních rysů, které zabránily tomu, aby byl myslitelům 17. století příliš cizí. Také Komenský byl spojen s filozofií současnou a předchozí.

Za pobytu v Herbronu si pravděpodobně upevnil vztahy ke středo-věkému myšlení a skrze něj k Aristotelovi.⁴⁶ v této době, díky Alstedovi, lze předpokládat četbu logika de la Ramée a Mikuláše z Kusy.⁴⁷

Svou roli hrálo i Cardanovo učení. v *Methodu* máme jeho trojici ratio, oratio, operatio.⁴⁸ Přitom pojem ratio je onen Descartův: „§6 Rozum jest božím světlem v člověku, jehož prostřednictvím poznává rozumně a zřetelně věci v sobě i jiné věci mimo sebe. A též si o těchto věcech, které tak poznal, udělá svůj soud.“⁴⁹

Rozhodně silný byl vliv Tommasa Campanelly. Kromě uvedených styčných bodů více důkazů nacházíme i v mluvnické práci. Komenský například používá termín *Adnomen*, i když ne ve smyslu, v němž ho Campanella vytvořil.

Mnohem významnější je definice *Januae clavis* jako filozofické mluvnice: „Abychom dosáhli těchto cílů, museli jsme začít podnikat od základů a psát filozofickou mluvnici, jejíž zákony měly proudit z logiky; (...)“⁵⁰ Campanella dělil mluvnici na obecnou, založenou na úsu nejlepších autorů, a filozofickou, založenou na rozumu.⁵¹ Poslední druh patří k „věděm“ a „vědou“ je užitek umění, tj. které má určitý cíl.

V dopisu vévodovi Belzskému Komenský mluví o pramenech *České didaktiky* a uvádí Tommasa Campanellu a Francise Bacona, „šťastné to obnovitele filosofie“.⁵²

46 Čápková 1987, s. 54.

47 §VI a Patočka *Cusanus*, s. 37.

48 Comenius *Methodus*, I, § 6–8. Čápková 1987, s. 24.

49 „§6 Ratio, est lumen divinum in homine, quo ille intra se, et alia extra se, intelligenter ac distincte cognoscit, deque rebus sic cognitís iudicium format.“ §7 *Oratio* najdeme spojení, clare ac distincte' „jasně a zřetelně“ ..

50 „Hos ut obtineremus fines, neceße habuimus rem a fundamentis ordiri, grammaticamque scribere philosophicam: cuius leges e logica fluant; (...)“ Comenius *Methodus*, XV, §41.

51 grammatica civilis, grammatica philosophica, scientia, ars instrumentalis. Tommaso Campanella, *Philosophiae rationali partes quinque. Videlicet: grammatica, dialectica, rhetorica, poetica, historiographia. Pars prima: grammatica*. Paris 1638. Padley 1976, s. 161–162

52 Kopecký, Patočka, Kyrášek, cit. d., s. 43.

O kalabrijském mysliteli zde bylo už poznamenáno hodně, proto snad není nadbytečné zdůraznit teď jeho hlavní vliv: zárodek systémového pojetí. O tom Dagmar Čapková napsala: „Přes to, že v otázce přírodní filozofie přejímal celé partie z Campanelly, jeho teoreticko-ideologická koncepce větším důrazem na organický celek a pojetím triadismu měla specifické rysy odlišné od italského filozofa.“⁵³

Styky mezi Baconem a Komenským se zabýval, jak jsme se zmínili, už Jan Patočka. z našeho příspěvku vyplývá, že skoro všechny styčné body jím nalezené jsou společné více dobovým myslitelům, kteří jsou často myšlenkově ke Komenskému blíže, než byl Bacon.

Obrovský význam anglického obnovitele filozofie, význam, který platí i pro Jana Ámose, nastiňují nejúčinněji možná tato Bondyho slova: „Nejvíce a nejvšeobecněji – i na Descarta! – působila Baconova odvaha vzdát se úplně všech starých filozofických modelů (...) šlo o to ukázat, že lze pracovat a má se pracovat novým způsobem.“⁵⁴

Po tomto seznamu souvislostí s dílem předchozích a hlavně soudobých myslitelů, nelze umístit moravského badatele mimo dobové filozofické proudy. Jeho nesnáze jsou však jinde: jeho pojetí nebylo srozumitelné právě jazykovědcům.

Velký přesun zájmů od podstaty věci k jednotlivému jevu, který probíhal v 17. století, se v jazykovědě – alespoň v té didakticky zaměřené – neprojevil. Proto lze mluvit o racionalizaci pedagogiky a ne jazykovědy, takže Komenského známe jako zakladatele moderní pedagogiky a ne moderní lingvistiky.

X

Mikuláš z Kusy našel východisko z neplodnosti středověkého aristotelismu. v logice zásada sporu neumožnila uspokojující výklad vztahů mezi absolutnem a světem a dualistická fyzika přinášela statický obraz světa.⁵⁵ Kusánský vyřešil tyto otázky učením o splynutí protikladů, o kontrakci a o poutě mezi tvarem a hmotou.

Také Saussurův pojem jazykového systému je statický kvůli přehnanému dualismu. Protiklad signifiant/signifié dělá potíže v sémantice. Protiklad synchronie/diachronie nevysvětluje historický vývoj idiomů.

53 Čapková 1987, s. 29, která odkazuje na : J. B. Čapek: „Comenius and Socio-cultural Values“. V: *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského (Acta Comeniana)*, 6 (1985), č. 30, s. 79.

54 Bondy *Poznámky*, sv. 6., s. 30.

55 Patočka *Cusanus*, s. 35. Čapková 1987, s. 28.

Například Komenského znakový vztah je poměrně složitý a připomíná Šabršulův, nejdokonalejší v rámci našich znalostí.⁵⁶ v díle Jana Ámose sématická hodnota není rozdělena mezi synchronickou a diachronickou osu. Komenský nám snad neposkytuje hotová řešení pro dnešní metodologické potíže, ale možná přišla doba, která bude schopna se od něj přiučit.

COMENIUS: THE LANGUAGE IS A SYSTEM

Comenius, with the help of Neoplatonic ideas of his age, developed a view of the language as a system. Whereas in theology he had to respect dogmas, in a secular discipline which is the theory of language he was able to show an original approach.

As does the physical world for Campanella, for Comenius the language has more levels. To pass from one level to the other, he applies general principles – transformational rules of a kind. The doctrine of Campanella about every single thing having a relationship first to itself and then to the rest of the things is reflected in the paradigmatic and syntagmatic axes of Comenius' language system. The fact that he retained teleological medieval thinking allowed him to formulate some concepts that come close to functional linguistics of the 20th century.

For today's linguistics, Comenius could offer a starting point for the resolution of some difficulties that derive from Saussure's dualism.

56 Jan Šabršula, Anna Krejzová, Jitka Svobodová: *Základy jazykovědy pro romanisty*. Praha 1983, s. 104–108.